KÖNYV- ÉS FOLYÓIRATSZEMLE

KÉT KEVÉSBÉ ISMERT MARX-KÖTET

Marxnak immár a második olyan esettanulmánya jelenik meg szerbhorvát nyelven, amely nem ismeretlen ugyan, de sajátos sorsra jutott. Így a széles olvasóközönség mindmáig csak keveset tud róluk, s a szakirodalom is csak elvétve foglalkozik velük.

Az egyiket Marx eredetileg *A tőke* I. kötete zárófejezeteként írta, ám a kötet nyomdába küldésekor nem csatolta Hatodik fejezetként a kézirathoz (a maga módján ez a fejezet összegezi az előző öt fejezet mondanivalóját). Valószínűleg *A tőke* első kötete kibővítésekor — amit a nyomdakész kézirat elkészítésével egyidejűleg végzett — határozott így, s nyilván a második kötet első fejezetének szánta.

Ugyanis 1862 végén már Marx piszkozatban elkészítette *A tőke* valamikor hat kötetre tervezett négy kötetének kéziratát, s már ekkor eldöntötte, hogy „A politikai gazdaságtan bírálata" cím élete főművének csak az alcíme, a cím pedig *A tőke* lesz (Marx Ludwig Kugelmannhoz, London, 1862. dec. 28., 94. levél — MEM 30. kötet, Levelek 1860—1864, Budapest, 1973, 611—613. oldal), és hogy körülbelül 30 szerzői ív terjedelmű lesz. De ez az elképzelés is változik, mert Jenny lánya 1863 júliusában Bertha Markheimhoz írt levelében beszámol: „A könyv már előbb elkészült volna, ha (Karl) megmarad régebbi terve mellett, hogy munkáját 20—30 ívre korlátozza. De mert a németek csak a »vaskos« könyveknek hisznek, s a sokkal választékosabb tömörítést meg a fölösleges dolgok kihagyását nem értékeli a nyájas olvasó, így Karl még sok történeti anyagot tett hozzá, s most mint 50 ív vastag kötet fog bombaként a német földre hullani." (Marx élete dokumentumokban 1818—1883. A dokumentumokat Manfred Kliem állította össze és kommentálta. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978 — első német kiadás Lipcse, 1970 — 166. 2 dokumentum, 308. oldal — a MEM 30. kötete mellékleteiben nem közli Jenny Marx idézett levelét). Az 1865 márciusában kötött kiadói szerződés (az előzetes szerződésszöveg 1865 január—februárjából marad fenn) nem tesz említést a terjedelemről, de eltekint a kézirat 1865 májusi leadási határidejétől (előzetes szövegezés 8. pontja — M. Kliem dokumentumgyűjteménye, 185. dokumentum), ami nem felel meg Marxnak, noha Otto Meissner kiadó kötelezte volna magát, hogy *A tőke* I. kötete (két könyvben) még 1865 októberé-

ben elkészül. Végre az I. kötet 1867 szeptemberében jelent meg német nyelven (francia fordítására már az előkészületek megtörténtek, és részletekben 1872 és 1875 között hagyja el a sajtót, mégis *A tőke* I. kötetének első fordítása orosz nyelven Szent-Pétervárott, G. D. Lopatin és N. F. Danielson fordításában, egy kötetben 1872. március 27-én jelent meg) Otto Meissner hamburgi kiadónál, s Lipcsében nyomták ki Otto Wigand műhelyében. A második német kiadása pedig 1873-ban hagyta el a sajtót.

A második kötet nyomdakész állapotáról Marx haláláig még a családtagok és a legmeghittebb barátai sem tudtak semmi bizonyosat. Két idősebb lánya már saját családjában élt, Marxné pedig, aki sokat segített férje véglegesített kéziratának átmásolásában, élete alkonyán sokat betegeskedett, mígnem 1881-ben elhunyt. Csak közvetlenül Marx halála után, 1883. III. 25-én közli Engels — akire legfiatalabb lányával együtt, Marx rábízta irodalmi hagyatékának rendezését és megjelentetését — Laura Lafargue-gal a következőket: „Nim ma talált Szerecsen kéziratai között egy nagy csomagot, amely tartalmazza a »Tőke« második kötetének a java részét, ha nem az egészet — több mint 500 folió-oldalt. Minthogy még nem tudjuk, mennyire van nyomdakész állapotban, sem azt, hogy mi egyebet találhatunk még, jobb ha egyelőre nem közöljük a sajtóval ezt a jó hírt." (MEM 35. kötet, Levelek 1881—1883; Budapest, 1976, 142. levél, 441. oldal).

További kilenc nappal később Pjotr Lavrovics Lavrovhoz, 1883. április 2-án írt levelében Engels többek között közli a következőket is: „Megtaláltam »A tőke forgalma« és a III. könyv, »Az összfolyamat alakulatai« kéziratát — közel 1000 folió oldal. Lehetetlen jelenleg megmondanom, hogy ez a kézirat nyomdakész-e, úgy ahogy van. Mindenesetre le kell másolnom, mert piszkozat. Holnap végre lesz időm, hogy néhány órát szenteljek mindazon kéziratok átnézésének, amelyeket a Szerecsen ránk hagyott. Elsősorban a dialektika egy vázlatát keresem, amelyet mindig meg akart csinálni. De mindig eltitkolta előlünk munkái állapotát; tudta, ha rájövünk, hogy elkészült valamivel, addig erőszakoskodtunk volna, míg bele nem egyezik a publikálásba. Mindez maradjon köztünk, nincs jogom bármit is publikálni Tussy nélkül, aki társam az irodalmi végrehajtásában. (MEM; 36. kötet, Levelek 1883—1887; Budapest, 1978, l. levél, 3. oldal.)

Nyílt kérdés mind a mai napig, hogyan eshetett meg Engels aprólékos rendszeressége és közismert lelkiismeretessége ellenére is, hogy *A tőke* első kötete zárófejezetének szánt kézirat, amit *A tőke* I. kötete véglegesítésekor Marx *A tőke* II. kötete indító fejezetének szánt, nem került nyomdába. Méghozzá nemcsak Engels életében (aki 12 évvel élte túl Marxot), hanem hogy K. Kautsky figyelmét is elkerülte, aki *A tőke* IV. kötetének szánt kéziratot készítette nyomda alá, nem nagy sikerrel, elismerten sok munkát végezve, és amit három kötetben, 1905 és 1910 között jelentetett meg *Értéktöbbletelméletek* címmel. Ennek a kéziratnak, amelynek a javarészét Marx még 1862 és 1863 januárja között írta, megbízható szövegkiadását már csak századunk ötvenes éveiben jelentették meg párhuzamosan Moszkvában, orosz fordításban (az I. kötet 1954-ben) és az NDK fővárosában, eredeti német nyelven (I. kötet 1956-ban). Magyar nyelvű fordítása is e két kiadás alapján készült. Karl Marx: *Értéktöbblet-elméletek* 1—3. rész („A tőke" 4. könyve) Bp., Kossuth Könyvkiadó 1958—1963.

Először ez a kézirat (amelyet Marx eredetileg fő műve Hetedik fejezetének szánt, majd mint Hatodik fejezetet véglegesített) Moszkvában jelent meg nyomtatásban, 1933-ban Marx halálának 50. évfordulója alkalmából (Marx—Engels Archiv II/VII, Moskau 1933). Újabban *A tőke* I. kötetének Hatodik fejezeteként az 1974-ben megjelent Marx—Engels Művei 49. kötetébe iktatták más írásokkal együtt. Nálunk Jugoszláviában a szarajevói Pregled társadalomtudományi folyóirat folytatásban közölte még a hatvanas években, de külön kötetben és új fordításban csak 1977-ben jelent meg (Karl Marx: Rezultati neposrednog procesa proizvodnje. Rukopis neobjavljene Šeste glave Prve knjige „Kapitala"; Izdavački centar Komunist" Beograd, 1977.; str. XXX + 137. Fordította és az előszót írta: Vera Pilić, a mellékletként csatolt szöveg fordítója pedig Josip Brkić).

A másik Marx-kötet 1982-ben a zágrábi Globus Könyvkiadó időszerű emlékirat és esettanulmány sorozatában (Plava biblioteka) hagyta el a sajtót és azt az 1977-ben Nyugat-Berlinben megjelentetett Marx-esettanulmányt tartalmazza, amelyben az 1856—57-ben írt fejtegetéseiben és elemzéseiben kimutatja az abban az időben nyilvánosságra hozott diplomáciai okmányoktól indítva és az ázsiai termelési módról alkotott nézetei alapján, hogy miként fokozta a 18. századi Anglia különben is nagyhatalmi-reakciós nemzetközi tevékenységét az akkori idők legreakciósabb és nagy ereje által nemzetközileg is igen tevékeny cári Oroszország. Az esettanulmányt Marx elsősorban az akkori angol olvasóközönségnek szánta és első változatának kezdetét 1856 június—júliusában jelentette meg a polgári The Shefield Free Press című újságban, majd a közlést beszüntette a szerkesztőség önkényes kihagyásai miatt. A tanulmányt némileg kibővítve, 19 folytatásban Felfedezések a 18. század diplomáciatörténetéből címen David Urquart konzervatív politikus Free Press című lapjában publikálta 1856 július—augusztusában. Az újságban megjelentetett címmel Marx életében, könyv alakjában kétszer, 1856-ban (az újságban megjelent évben) és a rákövetkező évben 1856—1857-ben adták közre. Újabb kiadásának (1899) már Marx lánya, Eleonor módosította a címét és az alcímét. Ezzel a címmel adják ki Marx esettanulmányát a II. világháború után, 1969-ben Angliában, 1977-ben Nyugat-Berlinben, majd ezek alapján nyomtatja ki a zágrábi Globus is. (Karl Marx: Historija tajne diplomacije, O azijskom porijeklu ruske despocije. Komentari B. Rabehla i D. R. Rjazanova; Globus, Zagreb, 1982; str. 213). Ezt a Marx-tanulmányt a Sztálin idejében közreadott Marx—Engels Művei szerkesztéséből kihagyták, de a későbbi művek sorozatában és az azok alapján készült fordításokban, ideszámítva a szerbhorvát nyelvű 1968—1979 között megjelent 46 kötetes sorozatot is, sem szerepel ez a 7 szerzői ívnyi anyag (a szerbhorvát kiadásban, a 213 oldalas könyvben a ténylegesen Marxtól származó szöveg mindössze 64 oldal).

Tekintettel arra, hogy az 1856-ban először nyomtatásban megjelent esettanulmány nem volt ismeretlen még az 1926—1935-ben Marx—Engels—Gesamtausgabe (MEGA, Berlin—Moskau) szerkesztői előtt sem, ami a szerkesztői utalásokból derül ki, a II. világháború utáni kiadások bírálói így nem csak a sztálini időszak Marxot is cenzurázó gyakorlatát ítélik el. Az elő- és utószó írók — személyes politikai meggyőződésük alapján, no meg tudományos felkészültségüktől és lelkiismeretességüktől függően — nemegyszer meszemenő spekulációkra ra-

gadtatták magukat. Az ilyen marxológusok azután alkalmat adtak a szóban forgó Marx esettanulmány — amelyet egy hosszabb mű bevezető részének szánt, s lehetséges, hogy el is készült, csak elkallódott — kapcsán arra, hogy szembehelyezzék Engelset Marxszal. Megállapításokba bocsátkoznak Leninnel, a Szovjetunióval és belső szocialista rendjével, illetve a szocializmussal kapcsolatban általában, holott a szocializmus egy állandóan alakuló és változó társadalmi állapot.

*

Az 1982-ben kiadott szerbhorvát nyelvű Marx-tanulmány az 1977-ben Nyugat-Berlinben megjelentetett könyv alapján készült. Ez azt jelenti, hogy közli a nyugat-berlini német kiadás előszavát Ulf Wolter tollából (5—18. oldal) és függelékként Bernd Rabehl terjedelmes tanulmányát a következő hosszú címmel: Ellentétes nézetek az orosz marxizmuson belül az ázsiai és a nyugat-európai tőkés termelési módra vonatkozóan, valamint a kapitalizmusra és Oroszország cári államára vonatkozóan (57—149. o.). Ezenkívül még egy tanulmányt csatoltak, David B. Rjazanov 1909-ben írt tanulmányát, amelynek címe: Karl Marx Oroszországnak Európa feletti egyeduralma eredetéről (151—212. 1.). A függelékként szereplő két tanulmány külön-külön is megfelel Marx esettanulmánya terjedelmének. A hazai kiadó a sorozat szerkesztő bizottsága egyik tagjának, Branko Caratannak tartalmas és tömör előszavát is közli (1—4. o.), Bevezető a jugoszláv kiadáshoz címmel.

Noha a szóban forgó Marx-szöveget a szerző egy hosszabb esettanulmány részeként képzelte el, amely tanulmány lehet, hogy el is készült, csak elkallódott, de lehet, hogy csak terv maradt, a fennmaradt rész mégsem hat töredékszerűen, egységes egészet alkot. Az utókorra maradt, 1856-ban leközölt tanulmány két kulcskérdést tárgyal. Az egyik Oroszországnak mint „Európa csendőrének" reakciós szerepe a 19. században, visszapillantva a 18. századra is, különös tekintettel az angol—orosz kapcsolatokra, amelyek — Marx elemzései szerint — nem egy ízben, angol részről az angol érdekeket sértve kedveztek a cári Oroszország erősödésének és területi terjeszkedésének. Ezzel kapcsolatban Marxot külön érdekelte H. J. S. Palmerston szerepe, aki az akkori Whig jobbszárny egyik vezetője, kisebb megszakításokkal az 1830—1851-es időszakban Nagy-Britannia külügyminisztere, 1852—1855 között az angol kormány belügyminisztere, majd 1855-től haláláig, 1865-ig miniszterelnök volt. Első kutatásai Palmerstonra vonatkozó cikksorozatot eredményeztek, s ezt mint nagypéldányú ellenzéki vitairatot ki is adták. Kutatásai alapján arra a meggyőződésre jut, hogy Palmerston egyenesen orosz ügynök. Erről a kérdésről Marx Ferdinand Lassallehoz intézett 1854. április 6-án keltezett levelében többek között ezt írja:

„*ad 2. Palmerstonról.* Véleményed Palmerstonról megegyezik a kontinensen és az angol közönség liberális zömében uralkodó nézettel. Számomra nincs megdönthetetlenebb konklúzió, mint az, hogy Palmerston — akinek mellesleg 1827-ben Silven hercegné fizette ki adósságait, akit 1830-ban Liven herceg jutatott a Foreign Office-ba, és akitől Canning halálos ágyán óva intett — *orosz ügynök.* Én erre az eredményre egész pályafutásának igen lelkiismeretes és gondos vizsgálata, éspedig a »Kékkönyvek«, a »Parlamenti vitáknak« és saját diplomáciai ügynökei kijelentéseinek ta-

nulmányozása révén jutottam. Ez a munka egyáltalán nem volt szórakoztató és emelett igen sok időt rabolt el, de annyiban haszonnal járt, hogy az elmúlt 30 év titkos diplomáciai történelmének kulcsát adja a kezünkbe. — (Mellesleg. A »*Tribune*«-ban megjelent néhány cikkemet Palmerstonról 50 000 példányban külön pamfletként Londonban újranyomták) — Palmerston nem lángész, mert lángész nem vállalkozik ilyen szerepre. De a legnagyobb tehetségek egyike és tökéletes taktikus. Művészete nem abban áll, hogy Oroszországot szolgálja, hanem abban, hogy e szolgálata közben meg tudja tartani a „truly English minister" szerepét... Ő az az ember, aki 1829-ben megvádolta Aberdeent, hogy politikája nem eléggé oroszbarát, akiről Robert Peel az alsóházban kijelentette, nem tudja, hogy kit képvisel, aki 1831-ben feláldozta a lengyeleket, aki 1836-ban kiszolgáltatta Oroszországnak a Kaukázust és a Duna-torkolatokat, aki létrehozta az 1840. és 1841. évi szerződéseket és a Franciaországellenes új Szent Szövetséget, aki az afgán háborút az oroszok érdekében viselte, aki 1831-ben, 1836-ban és 1840-ben előkészítette Krakkó bekebelezését, hogy azután 1846-ban — tiltakozzék ellene stb. Bármiben volt benne a keze, védelmük ürügyén az angol kereskedelmi érdekek ellen dolgozott. Így például a nápolyi kérdésben Ratifikálásuk küszöbén elgáncsolt kedvező kereskedelmi szerződéseket Franciaországgal. Ő az az ember, aki prédául dobta oda Itáliát és Magyarországot. Ha csupán forradalmi nemzetek ellen ténykedik, ez érthető lenne. De kizárólag angol érdekeket érintő kérdésekben mindig a *legagyafúrtabb* árulást követte el Oroszország javára..." (55 levél — MEM; 28. kötet, Levelek, 1852—1855, Budapest, 1971, 574—575. oldal.)

Később, 5—6 év után, amikor már leközölte Marx visszamaradt kéziratát, amelynek középpontjában az Anglia politikája iránti érdeklődés áll, Vogt úr című terjedelmes pamfletkötetében (megírási ideje 1860 január—november) említést tesz arról, hogy mindaddig az angol és orosz diplomáciai kapcsolatok kutatásai eredményeként létrejött részletes munkájának »csupán csak bevezetését« adta ki. Ebből az következik, hogy nemcsak kutatásokról és azok nyomán születendő tervezett kéziratról van szó, hanem már létező műről, amelynek csak bevezető részét közölte le mindeddig Marx. Idevonatkozó közlését is idézzük Vogt úr című könyvéből. Marx többek között a következőket is közli:

„... Urquartnak Oroszországról szóló és Palmertson-ellenes írásai ösztönzően hatottak ugyan rám, de meg nem győztek. Hogy szilárd nézetre jussak, fáradságos elemzés tárgyává tettem a Hansard-féle »Parliamentary Debates«-t és az 1807—50-es diplomáciai »Kékkönyvet«. E tanulmányok első gyümölcse egy vezércikksorozat volt a »New York Tribune«-ban (1853 végén), amelyben Palmerstonnak a Lengyelországgal, Törökországgal, Cserkeszföldd el való tranzakcióiban kimutattam a Palmerston és a pétervári kabinet közötti összefüggést. Nem sokkal utóbb e munkáimat kinyomtattam az Ernest Jones által szerkesztett chartista lapban (1856. április) — a scheffieldi *Foreign Affairs Commitee* elismerő levelet küldött nekem. (Lásd 7. melléklet). A British Museumban található diplomáciai kéziratok átvizsgálásánál felfedeztem egy sor — a XVIII. század végétől Nagy Péter korszakáig terjedő — angol iratot, amelyek leleplezik a londoni és a pétervári kabinetek közötti állandó titkos együttműködést, ám Nagy Péter idejébe helyezik ennek az összefüggésnek a bölcsőjét.

Az e tárgyra vonatkozó részletes munkának eddig csupán a bevezetését adtam ki, »Leleplezések a XVIII. század diplomáciai történetéről« címen. Előbb a sheffieldi, majd a londoni »Free Press«-ben jelent meg, mindkettő Urquhart-féle orgánum..." (MEM 14. kötet, 1857—1860, Budapest, 1966. 414. oldal).

Tehát ilyen körülmények között és indítékok alapján — Marx színvallása szerint, amelyet az imént idéztünk — jött létre az a fennmaradt, és még létrejöttében nyomdafestéket látott rész, amelyet egy évszázaddal később mint Szovjetunió-ellenes és marxista-kontrabandát igyekeznek közreadni. Természetesen ehhez a sztálini korszak és Joszif Visszárionovics Sztálin szűkebb környezetével is közvetlenül hozzájárult, hogy lehetségessé váljék a misztifikálás az 1856-ban nyomtatásban megjelent tanulmányrészlet, illetve bevezető fejezet kapcsán. A sztálini korszak irracionális metafizikája volt szükséges ahhoz, hogy Marx irodalmi hagyatékát is cenzúra alá vessék, és hogy a marxi szövegek minden esetben való szó szerinti értelmezése és minden időre vonatkoztatása alapján a Marx-szövegek bizonyos kitételeit fetisizálják és dogmaként alkalmazzák a maguk gyakorlatiaskodó, rövidlátó revizionizmusában.

Mert kétségtelen, hogy Marxot a XVIII. és XIX. század diplomáciájának története nem a cári Oroszország despota rendszere miatt érdekelte elsősorban, noha mint tényt és jellemzést nyilván tudomásul vette, hanem általában a tőkés világ nagyhatalmi világpolitikája, különös tekintettel Angliára, mint az akkori világ legfejlettebb tőkés nagyhatalmának nyilvános és titkos diplomáciai tevékenységére. Magát a cári Oroszországot, amely az akkori Európa társadalmi erjedésének legerőteljesebb fékezője volt Marx mint forradalmár, Engelsszel és a saját családjával együtt, határozottan elítélte.

De ne feledjük el, hogy a világhelyzet is változott, és ezzel kapcsolatban a cári Oroszország szerepe is a XIX. század vége felé, még Marx életében, amit Marx és Engels forradalmi átérzéssel és némi irodalmi túlzással írásban is kifejezett. Emlékezzünk csak Marxnak és Engelsnek Londonban 1882. január 21-én keltezett előszavára *A Kommunista Párt kiáltványa* második orosz kiadásához, amelynek záróbekezdésében — ezeket a megállapításokat sem lehet sztálinista dogmatikus módon értelmezni — a következőket írják:

„... És hát Oroszország! Az 1848—49-es forradalom idején nemcsak az európai fejedelmek, hanem az európai burzsoák is az orosz beavatkozásban találtak egyetlen menekvésre az éppencsak ébredező proletariátus elől. A cárt az európai reakció főnökeként proklamálták. Ma a cár a forradalom hadifoglya Gatcsinában, és Oroszország az európai forradalmi akció élcsapata." Az akkori oroszországi parasztság közös földtulajdonával, az obscsinával kapcsolatban, amely földtulajdon az ország földterületének felét képezte, Marx és Engels megkockáztatják a kérdést: „Az a kérdés most: átmenet-e az orosz obscsina, a föld ősrégi közös birtoklásának egyik, jóllehet erősen megrendült formája, közvetlenül a közös birtoklás magasabb, kommunista formájába? Vagy ellenkezőleg, végig kell-e előbb mennie ugyanazon felbomlási folyamaton, amely a Nyugat történelmi fejlődését alkotja?" (MEM 19. kötet, 1875—1883, Budapest, 1969, 439—440. oldal.)

Mint tudjuk, a felvetett első kérdés megválaszolása tárgytalanná vált a társadalmi folyamatok sodrásában. A második kérdés kézenfekvő válasza sem úgy adódott a valós események következtében, mint ahogyan

azt még a múlt század 80-as évei elején, némi fenntartással, meg lehetett volna válaszolni.

Marx esettanulmányának van még egy alapvető kérdésköre, amelyet a marxisták és nem marxisták, de Marx műveivel foglalkozó tudósok és közírók a második világháború utáni időben aktualizáltak és behatóan tanulmányozták. Az ázsiai termelési módról van szó, amelynek bizonyos sztálinista-ellenes hangsúlya is van — joggal.

Marx a múlt század derekán fogalmazza meg a termelési módra vonatkozó nézeteit, legkifejezettebben *A tőke* I. kötetének legelső filozófiai nyelvezetű változatában. De ezen a nyersfogalmazáson (Grundrisse) kívül — amit a marxisták tulajdonképpen csak a II. világháború utáni években vehettek szellemi szempontból birtokukba — más, a maga idején megjelentetett művében is kifejtette és körvonalazta Marx a termelési móddal kapcsolatos véleményét. Figyelembe kell venni azt, amire előszavában Branko Caratan is utal (3. oldal), hogy a Szovjetunió tudományos köreiben, de a Komintern tetületeiben is 1925 és 1931 között élénk vita folyt az ázsiai termelési módról. Ennek a vitának és eredményének nemcsak elvi jelentősége lehetett volna, hanem a Komintern gyakorlati-politikai tevékenysége szempontjából is fontos lehetett volna. Ezt a vitát Sztálin beszüntette és a leegyszerűsített öt alakzatban (elsődleges társadalom, rabszolgaság, hűbéri rendszer, kapitalizmus és szocialismus) határozta meg a társadalmi fejlődés egyedüli helyes ábrázolását.

Ez az álláspont megfelelt a társadalmi fejlődés sztálini egyenesvonalú, sematikus determinista felfogásnak. Azóta ez a téma már széles körben megérte a maga jogos bírálatát és alkotó jellegű megmunkálását, valóban marxi értelmezésben. Mégis mindmáig találkozhatunk különféle misztifikálásokkal, amelyek a sztálini korszak társadalmi kisiklásait a cári Oroszország nem-tőkés, hanem ázsiai termelési módjával hozzák közvetlen kapcsolatba, vagy amelyek az októberi forradalmat mint a szocializmus szempontjából — a mensevikek módján, Kautsky felfogásához híven — eleve sikertelenségre ítélt vállalkozást szemlélik, még arra az esetre is, ha a Lenin vezette fiatal Szovjet-Oroszország mint állam a maga új épülő társadalmi rendjével fennmarad.

Lényegében ezt az eszmei vonalvezetést követi a nyugatnémet Bernd Rabehl a kiadványban közölt átfogó tanulmányában. Csak utalásként soroljuk fel a tanulmánya III. részének alapvető témáját jelző közcímet (113—135. o.): Ellentétes állásfoglalások az orosz szociáldemokrácián belül az ázsiai hagyományokkal kapcsolatban. Ez a rész a következő témákat tartalmazza: 1. Plehanov újra felfedezi az orosz társadalom ázsiai alapjait az orosz marxizmus számára; 2. Lenin felfigyelt az orosz múlt ázsiai maradványaira és azokat eszményesítette a kapitalizmus „porosz" útja szempontjából; 3. Trockij felhasználta az orosz történelem ázsiai alapjait a „folyamatos (permanens) forradalomról" szóló elmélete számára, amelyet annak idején lehetetlen volt megvalósítani a forradalmi Oroszországban; 4. R. Luxemburg Oroszországban a tőkés viszonyok túlsúlyát vélte látni, de mindig tartott attól, hogy az orosz munkásmozgalomban nem szűnik meg létezni egy bizonyos utópizmus, amely igyekezett a kapitalista előtti viszonyok maradványaira építeni; 5. D. B. Rjazanov hangsúlyozta Oroszország kapitalista fejlődését és Engels meghatározott nyilatkozatait Marx nézeteivel állította szembe.

Rjazanov tanulmánya, noha szá-

zadunk legelején keletkezett, ma is érdeklődésre tarthat számot. Ez esetben nem a tanulmány írója kelti fel a tanulmánya iránti érdeklődést, noha kétségtelenül a szovjet marxisták egyik jelentős alakja. (Lenin közeli munkatársa az emigráció éveiben, őt bízza meg a Marx—Engels Intézet megalapításával, amelyet igen sikeresen vezetett is. Élére Sztálin váltja le és tisztogatásai során az életét sem kíméli meg.) Inkább maga a tanulmány a jelentős, mert a XX. század első évtizede társadalmi fejlődésének számbavétele alapján elemzi Marx egy félévszázaddal előbb írt tanulmányát (tanulmánytöredékét), hangsúlyozva azokat a meglátásokat és előrelátásokat, amelyeket a történelmi fejlődés igazolt, de egyben bírálólag elemzi azokat a nézeteket és megállapításokat, amelyek a félévszázados fejlődés során nem bizonyultak helytállóknak.

A mai jugoszláv olvasó számára, aki kezébe veszi majd Marx 1856-ban megjelent esettanulmányát, útravalóul lényeges B. Caratan tömör előszavának egyik zárógondolata: „Nem becsülve le az ázsiai termelési mód kapcsán felmerülő módszertani lehetőségek jelentőségét és azok időszerűségét a szocializmus sorsának kutatása szempontjából, különösképpen annak a szocializmusnak a viszonylatában, amely a fejlett Nyugat határain kívül sarjad, de ki kell mondani, hogy a sztálinizmus gyökereit másutt kell kutatni. A probléma mindenekelőtt a tárgyi jellegű körülményekben és a szubjektív erőkben van, amelyek nem engedték meg, hogy a munkásosztály áthidalja a termelés és a politika tartománya közötti válaszfalat, és hogy önmaga váljék a szocialista átalakulás alanyává." (4. oldal.)

*

A másik, nálunk könyv alakban először 1977-ben, szerbhorvát nyelven megjelent Marx-kézirat még várat magára, hogy teljes mértékben és jelentőségéhez méltóan befogadják szakirodalmunkba. Nem váltak valóra *A tőke* első kötete Hatodik fejezete fordítójának és hazai előszójának, Vera Pilić professzornak azok a szavai (XXVIII oldal), mely szerint: „Azáltal, hogy átnyújtjuk ezt a könyvet az olvasónak, úgy véljük, csak most fog majd megindulni a vita mindarról, amit ez tartalmaz. Meggyőződésünk, hogy a vita szükségszerűen multidiszciplináris lesz, mint ahogyan különben is ilyen Marx műveinek értelmezésekor." Nem lehet ezúttal feladatunk kutatni, még kevésbé találgatni, miért nem valósult meg ez nálunk kifejezettebb módon, mint másutt.

Az utókor számára Marx Hatodik fejezete történelmi és tartalmi jelentőségű. Ugyanis rávilágít *A tőke* keletkezési folyamatára. A szóban forgó kéziratot Marx 1864-ben alkotta, ugyanabban az évben, amelyben létrejött az I. Internacionálé, és Marx őrlődik a feltornyosult gyakorlati kérdések elvégzése és a főművén való munkája között, hogy azt minél előbb, de megfelelő alakban a nagy nyilvánosság számára közzétegye.

A hatodik fejezet kézirata mondanivalójával szintén megerősíti a már régebben is tudott körülményt, hogy ez idő tájt már első változatában kialakult és meghatározta az egész Tőke alapvető kutatási eredményeit. Ugyanis a Hatodik fejezet kézirata tarrtalmaz olyan eredményeket, amelyek arra utalnak, hogy *A tőke* III. kötetének és az *Értéktöbblet-elméletek (A tőke* 4. könyve) kézirata már létezett. Ez nem jelenti egyben azt, hogy minden részletében Marx már véglegesítette nagy művének szerkezetét, amiről például Joseph Weydemeyerhez 1859. február 1. keltezett

és Milwaukeeba küldött hosszabb levele is tanúskodik. Levelében Marx tervezete 6 kötetet tartalmaz, kifejtve többek között: „Az egész politikai gazdaságtant 6 könyvre osztom fel: Tőke; Földtulajdon; Bérmunka, Állam; Külkereskedelem; Világpiac." (MEM 29. kötet, Levelek 1856—1859, Budapest, 1972; 23. levél, 547. oldal). És ezután következik az akkori elképzelése az I. könyv részletes szerkezetéről.

Vera Pilić hangsúlyozza: a Hatodik fejezet kéziratának jelentőségét abban is látja, hogy Marx „ez alkalommal is *kifejezetten bizonyítja,* amit fejtegetései során közvetlenül is magyaráz olvasójának, *kutatása módszertanát és fejtegetése módszerét*" (XXIII. o.). Tekintettel a szerző szűkebb szakterületére vonatkozó megállapítására, jelentős és megbízható útbaigazításnak tartjuk az olvasó számára.

Tartalmilag, s ebben megint a szakember véleményére támaszkodunk (XXIV. oldal), azonkívül, hogy a Hatodik fejezet kézirata élesebben körvonalazza, mint azt az előző fejezetek teszik a tőkekapcsolat lényegét, és kidomborítja a munkának a tőkével szembeni alárendeltségét, valamint a tőkés termelőviszony minden sajátosságát, még két kérdéskört illetően is különös jelentőségű. Az egyik Marx munka-értékelméletének a világos kifejezése, a másik kérdéskör a termelő és nem termelő munka megkülönböztetésére vonatkozó részletezés.

Bruno Baffi az 1969-ben megjelentetett olasz nyelvű kiadás előszó írója kifejti, hogy a Hatodik fejezet tanulmányozása romba dönti nemcsak a Marx-korabeli polgári társadalom mitikus hiedelmeit, a polgári felfogások és az uralkodó osztály világnézetének számos tételét, hanem a mai világ ama része világnézetének lényeges tételeit is rombolja, amely már a kapitalizmus érett szakaszába jutott.

Vera Pilić felhívja a figyelmet a körülményre, hogy Marx Hatodik fejezete nem egy kérdésben előlegezi a választ, amelyeket a jelenkori polgári gazdaságtan bírálata kapcsán kell megválaszolni (XXVI. o.). Ez többek között az értéktörvény részletezésére vonatkozik, azokra az irányzatokra, amelyek elfogadják „a marxizmust az értéktörvény nélkül".

Marxnak a termelő és nem termelő munkára vonatkozó elemzése nemcsak terjedelmében, de mondanivalójában is ebben a kéziratában a legteljesebb. Marx elveti ezzel kapcsolatban „a termelő és nem termelő munka általában véve" felvetését mint a kérdés tárgyalását korlátozó felvetési módot. Elemzésében felöleli a szolgáltatási tevékenységet és elveti azt a nézetet, amely szerint valamelyik tárgy előállításának technológiája döntené el egy adott munka termelő vagy nem termelő jellegét. Ez még egy újabb érv azokkal a polgári törekvésekkel szemben, amelyek már egy évszázada, de különösen az újabbkori technológiai fejlődés kapcsán időszerűtlenné igyekeznek feltüntetni Marx nézeteit a termelő és nem termelő munkáról. Ebben a Hatodik fejezetben az egész kérdéskör *A tőke* I. kötetében és az *Értéktöbblet elméletekben* kifejezettekkel összhangban, de teljesebben fejti ki Marx nézeteit és kutatásainak eredményeit.

Mindenesetre, ezt mutatja az eltelt idő. Még egy ideig várnunk kell, amíg a Hatodik fejezet (*A tőke* I. kötete valamikori beosztása szerint) mondanivalója megfelelő módon befogadásra talál szakirodalmunkba, amely szakirodalom nem korlátozódhat csak a gazdaságtanra.

Rehák László